

МА Тамара Бошковић

историчар

Алексиначка гимназија

Техничка школа „Прота Стеван Димитријевић” Алексинац

tasaboskovic88@gmail.com

СУКОБ ИМПЕРИЈА: ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА ДИМЕНЗИЈА ОДНОСА ОСМАНСКОГ И РУСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1878)

Апстракт: У раду се бавимо политичким и војним аспектима односа Османског и Руског царства током Велике источне кризе (1875–1878), са фокусом на устанке и ратове, који су преобликовали балкански простор у последњој четвртини XIX века. Криза је започела устанцима у Херцеговини и Босни, а ескалирала кроз српско-турске и Руско-турски рат, који су окончани Санстефански миром и Берлинским конгресом. Русија је, поред својих дипломатских ресурса, у овом периоду користила и идеологију и политику панславизма као средства за ширење свог утицаја, док је Османско царство, оптерећено унутрашњом нестабилношћу и економском кризом, покушавало да очува територијални интегритет и међународну подршку. Циљ истраживања је да се, упоредном анализом доступних историјских извора и литературе стране и домаће провенијенције, осветле сложени односи империјалних интереса, те идеологија и геополитика Русије и Османског царства.

Кључне речи: Велика источна криза, Руско царство, Османско царство, панславизам, балканске државе, Руско-турски рат.

Велика источна криза (1875–1878) представља један од најзначајнијих догађаја друге половине XIX века, појава која је дубоко уздрмала постојећи европски поредак и убрзала процес распадања Османског царства. У основи кризе налазили су се не само унутрашњи политички проблеми Османског царства, већ и шире геополитичке амбиције великих сила, пре свега Руског царства, које је у настојању да поврати углед након

Кримског рата (1853–1856) желело да се позиционира као заштитник словенских и православних народа на Балкану.¹

Сукоб Османског и Руског царства у оквиру ове кризе представља више од обичне војне конфронтације. Био је то сукоб империјалних идеологија двају различитих модела државности и цивилизацијских концепата. Док је Османско царство покушавало да, у условима дубоког унутрашњег распада, модернизацијом и реформама очува територијални интегритет и статус велике силе, Русија је користила идеју панславизма и религијске солидарности као средство за остварење својих дугогодишњих геополитичких интереса. Тако су се политички, војни и идеолошки фактори међусобно прожимали у обликовању стратегија обеју империја, па је њихов сукоб утицао на трансформацију балканског и европског простора.²

Током друге половине XIX века политичка сцена Европе била је обележена трајним надметањем великих сила око утицаја на Балканском полуострву, простору, који је због свог геостратешког положаја представљао један од кључних фактора равнотеже безбедносних снага у Европи, раскршће између Истока и Запада, али и поприште сусрета трију великих религијско-цивилизацијских сфера: православне, исламске и католичке.³ Полазећи од идеје о Москви као „Трећем Риму”, руска политика је комбиновањем религиозног месијанизма и реалполитике настојала да оправда своје присуство на Балкану и у Црноморском басену. Руска империјална свест XIX века почивала је на дугом континуитету византијског наслеђа и православне есхатологије.⁴ На основу доктрине „Москва – Трећи Рим”, Русија је себе сматрала наследницом Византије и чуварком истинске хришћанске вер – православља.⁵ У том контексту, руска имеријална политика добија и своје теолошко оправдање,

1 C. Iliadis, *Nationalism and Minorities in the Ottoman Balkans: Greek Discourses on the Eastern Crisis (1875–1878)*, *The Historical Review/La Revue Historique* 15 (2018), 211–234.

2 M. H. Yavuz, P. Sluglett, *Laying the Foundations for Future Instability, The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, ed. by M. H. Yavuz, P. Sluglett, Salt Lake City, 2011, 1.

3 S. Peaple, *European Diplomacy 1870–1939*, Oxford, 2002, 6–8. F. R. Bridge, R. Bullen, *The Great Powers and the European States System 1814–1914*, Harlow – New York, 2005², 185–191.

4 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New York, 1971, 305–311.

5 J. Meyendorff, *Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, New York, 1982, 123–129.

на основу ког руски цар није само владар, већ и чувар православља и заштитник свих хришћана, а превасходно оних под османском влашћу.⁶ Та месијанска компонента руске идеологије оживљена је у XIX веку и вешто уклопљена у панславистички покрет, који је тежио културном и политичком уједињењу словенских народа под окриљем Русије. Тако је тај идеолошки наратив спојио верску мисију и империјални интерес, при чему су балкански Словени постали симбол обнове хришћанске цивилизације у историјској борби против свеприсутног ислама.⁷

Иако је идеолошка компонента можда најинтригантнија, ваља нагласити да су руски геополитички циљеви били вишеструки. Требало је обезбедити излаз на „топла мора”, контролу над мореузима Босфор и Дарданели и успоставити доминацију над словенским народима Балкана. Остварење ових циљева подразумевало је слабљење Османског царства и постепено преузимање његове улоге у југоисточној Европи.⁸

Османско царство је, с друге стране, упркос унутрашњој кризи и спољним притисцима, настојало да очува суверенитет и територијални интегритет. Танзиматске реформе (1839–1876) имале су за циљ модернизацију државне управе, војске и финансија, али су се често суочавале са традиционализмом конзервативних елемената османског друштва и етничким антагонизмом. Уочи Велике источне кризе Османско царство се налазило у дубокој зависности од западних кредитора, док су национални покрети у његовим европским провинцијама све јаче попримали антиисламски и антиистанбулски карактер. У таквим условима, султан Абдулазиз (1861–1876), а потом Мурат V (1876) и Абдул Хамид II (1876–1909) тежили су да сачувају лојалност поданика путем ослањања на исламску идеологију и милет систем, што је додатно продубило јаз између муслиманског и немуслиманског становништва.⁹

Поучени искуством из прошлости, која је сведок бројних руско-турских ратова вођених у XVIII и првој половини XIX века, и сагледавајући све аспекте сукобљености интереса ових двеју империја, постајало је све очигледније да је нови ратни сукоб неминован. Балкан је за османску политику представљао „срце царства”, не само због демо-

6 N. Riasanovsky, *Russian Identities: A Historical Survey*, Oxford, 2005, 145–150.

7 H. Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia 1855–1914*, New York, 1964, 90–92.

8 B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge, 1991, 147–159.

9 S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II*, Cambridge, 1977, 55–133; Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, 2008, 72–100; E. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London, 1993, 50–70.

графске и економске вредности, већ и због значаја у одбрани османских поседа на Средоземљу и у Малој Азији. Губитак тог простора означио би не само сужавање државне територије, већ и крај османске империјалне улоге у Европи. У таквим околностима османска дипломатија настојала је да обезбеди подршку великих сила, ослањајући се пре свега на Британију и Аустроугарску, које су у очувању целовитости Османског царства виделе важан елемент у очувању европске равнотеже, али су учестале балканске кризе, финансијска слабост и политичка нестабилност Порте све више ограничавале њен простор за деловање. Истовремено, руска дипломатија је, спретно повезујући своје стратешке циљеве са хуманитарним аргументима заштите православног становништва и вешто користећи шокираност европске јавности догађајима у Херцеговини, Босни и Бугарској, успела да постепено изолује Порту у дипломатским круговима и обезбеди међународни легитимитет својој политици. Тако је дипломатска борба, која је током 1870-их година све јасније одражавала несагласивост интереса двеју империја, значајно убрзала пут ка избијању рата 1877–1878. године.¹⁰

Идеолошка димензија сукоба

Сукоб интереса Руског и Османског царства у периоду Велике источне кризе био је у великој мери детерминисан идеолошким парадигмама које су превазилазиле традиционалне механизме међудржавне дипломатије. Панславизам је у оквиру руске спољне политике функционисао као средство ширења утицаја и легитимизације интервенционистичких тежњи на Балкану, док су османизам и исламизам представљали

¹⁰ В. П. Потемкин, *Историја дипломатије II: Дипломатија новог доба (1872–1919)*, Београд, 1949, 29–43; W. Langer, *European Alliances and Alignments 1871–1890*, New York, 1964, 59–170; B. Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870–1877*, London, 1973, 22; K. A. Roeder, *Eastern Question 1700–1790*, Princeton, 1982, 7–196. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1915*, Oxford, 1988, 228–254. S. Mahajan, *British Foreign Policy 1874–1914, The Role of India*, London–New York, 2022, 40; M. H. Yavuz, *The Transformation of „Empire” through Wars and Reforms: Integration vs. Oppression, The Russo-Turkish War of 1877–1878*, 17–24; H. Afflerbach, *The Near Eastern Crisis: Great Power Crisis Management During the Oriental Crisis Between Strategic Interests, Humanitarian Agendas and Public Opinions, The Wars of Independence, Diplomacy and Society: New Perspectives and Approaches on the Great Crisis 1875–1878*, Bucureşti, 2023, 25–54.

покушаје Османског царства да, у условима унутрашње дезинтеграције, очува државно јединство и политички суверенитет.¹¹

Панславизам се као идеолошки концепт развијао у круговима руске интелектуалне и политичке елите током XIX века, ослањајући се на идеју културне, језичке и верске солидарности словенских народа. Иако је у почетку био присутан искључиво у академским и публицистичким круговима, панславизам је у другој половини века постепено интегрисан у шири оквир руске спољне политике. Током Велике источне кризе ова идеологија добија посебан значај јер омогућава Руском царству да своје геополитичке амбиције представи као легитимну заштиту угрожених хришћанских народа под османском влашћу. На тај начин руски интервенционизам добија не само стратешко, већ и морално оправдање у очима домаће и међународне јавности.¹² Панславистичка реторика била је нарочито усмерена ка Балкану, који је у руској политичкој мисли посматран као природна сфера утицаја. Подршка српском и бугарском националном покрету није била спонтана, већ део дугорочне стратегије слабљења Османског царства и постепеног потискивања његовог утицаја из југоисточне Европе. У том смислу, идеологија је функционисала као средство политичке мобилизације и дипломатског притиска, али и као инструмент прикривања класичних империјалних интереса, пре свега тежње Русије ка изласку на „топла мора” и стицању контроле над мореузима.¹³

Примивши на себе непопуларно наслеђе Кримског рата приликом ступања на руски царски престо 1855. године, Александар II Николајевич Романов (1855–1881), иако зрео мушкарац, ведрога духа и образован, није поседовао државничке способности свога оца, цара Николаја I (1825–1855), што је панславистима умногоме дало одрешене руке за слободније деловање и постепено ширење свог утицаја у јавном и политичком животу Русије.¹⁴

11 N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford, 1984⁴, 384–387. E. J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 52–75; F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, London–New York, 1993, 25–31. K. H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford, 2001, 68, 73–78.

12 O. A. Novikova, *Skobelev and the Slavonic Cause*. London, 1883, 235; O. Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, London, 2002, 329–335.

13 A.V. Myrikova, B. A. Prokudin, *Pan-Slavism of F.I. Tyutchev and F. M. Dostoevsky: Historical and Political Analysis*, RUDN Journal of Political Science 25(1) (2023), 43–45.

14 А. Јелачић, *Историја Русије*. Београд, 1929, 224–225; M. Perre, *Alexander II: Emancipation & Reform in Russia (1855–1881)*, London, 1989, 5–33; W. G. Moss, *Russia in the Age of Alexander II, Tolstoy and Dostoevsky*, London, 2002, 3–5.

Током четрдесетих година XIX века интелектуалну сцену царске Русије обележила су полемичка спорења двеју идеолошких струја, које су различито сагледавале однос Русије и Европе, односно будућност саме Русије. Та два антипода николајевског и постниколајевског периода руске историје били су *западњаци* и *словенофили*. Западњаци су своје идеје заснивали на учењу Петра Јаковљевича Чадајева (1794–1856), који је, величајући улогу Западне Европе, простора на ком су настале идеје праведности, закона и реда, и као такве постале део друштвеног поретка, деградирао улогу Русије, истичући да она ништа грандиозно није даривала свету, због чега није припадала ни Истоку ни Западу. Сматрао је да православље у Русији није остварило историјске резултате које је католичанство дало Западу, па је у њему видео јаку организациону силу која може спасити свет, а самим тим и Русију.¹⁵ Насупрот њима стајала је група руских интелектуалаца која је заузимала критички став према свему што долази са Запада. Поричући мишљење западњака да је захваљујући политици Петра Великог са Запада у Русију стигло све што иоле вреди и посежући за археолатријом, истицали су да Русија мора кренути сопственим путем, враћајући се старим вредностима које су биле на снази пре реформи Петра Великог. Тако окренути прошлости и наступајући готово пророчки, словенофили су Русији одређивали историјске задатке. Они Русију нису посматрали искључиво као предводницу и спаситељку словенских народа, већ и као потенцијалног носиоца универзалне мисије за спас човечанства, при чему се њихове идеје могу тумачити као израз активног месијанизма.¹⁶

Посматрано из угла спољне политике, панславизам је најзначајнији и најдиректнији наследник словенофилства. Повезаност ове две сродне идеолошке струје може се аналитички сагледати кроз три развојне етапе. Прва етапа поклапа се са владавином цара Николаја I, у периоду у

15 J. M. Edie, J. P. Scanlan, M. B. Zeldin, *Russian Philosophy, I, The Beginnings of Russian Philosophy, The Slavophiles, The Westernizers*, Chicago, 1965, 109, 273–279; P. Y. Chaadayev, *Philosophical Letters & Apology of a Madman, Letter I*, translated by M-B. Zeldin, Knoxville, 1969, 34, 43–51; R. T. McNally, *The Major Works of Peter Chadaev*, London, 1969, 13–19; Љ. Милосављевић, *Под/Стицање слободе: Нововековна мисао о друштву*, Ниш, 2013, 239–240.

16 J. M. Edie, J. P. Scanlan, M. B. Zeldin, *Russian Philosophy*, 161–164; N. Riasanovsky, *A History of Russia*, 362; P. J. S. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, revolution, Communism and after*, London–New York, 2000, 18–21; Љ. Милосављевић, *Под/Стицање слободе*, 240–242; P. Robinson, *Russian Conservatism*, Ithaca–London, 2019, 61–63.

којем се словенофилство испољавало у својој класичној и изразито утопијској форми. Друга етапа обухвата раздобље од избијања Кримског рата до смрти најистакнутијих представника словенофилске мисли – Алексеја Хомјакова и Константина Аксакова (1853–1861). У оквиру ове фазе, 1858. године основано је Московско словенско добротворно друштво, чија је основна мисија била пружање материјалне и моралне подршке словенским народима Османског царства у борби за ослобођење. Делатност овог друштва огледала се, између осталог, у довођењу бројних студената са Балкана у Русију, као и у оснивању његових испостава широм земље. Као један од кључних догађаја у институционализацији панславистичке идеје издваја се и сазивање Московског славистичког конгреса 1867. године, одржаног непосредно након потписивања аустроугарске нагодбе. Трећа етапа развоја панславизма обележена је кулминацијом његовог утицаја на царску спољну политику, нарочито у годинама које су непосредно претходиле, као и током Руско-турског рата 1877–1878. године.¹⁷

У другој половини XIX века панславизам је представљао комплексан спој романтичарског национализма, православне мистике и руске геополитичке амбиције. Посежући за старим вредностима, панслависти су у универзалној идеји „Москва – Трећи Рим” видели идеалну идеолошку подлогу, на основу које Русија себе види као политичког наследника Византије.¹⁸ Тиме се даје легитимитет руској експанзији према Балкану и улози заштитнице православних хришћана, којима њено покровитељство и пријатељство дају наду у борби за слободу.¹⁹

17 H. Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology*, Notre Dame, 1953, 130–145; M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, New York, 1956, 31–60; A. Walicki, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, Oxford, 1975, 495; C. Tonu, *The Pan-Slavic Utopian Imaginary*, *Caletete Echinox* 46 (2024), 290.

18 На основу концепта *translatio imperii* који подразумева пренос царске власти и легитимитета са једне империје на другу, уз наглашавање историјског континуитета универзалне власти, у руској политичкој и религијској мисли XVI века обликована је доктрина о Москви као Трећем Риму, заснована на уверењу да је Русија, након пада Цариграда 1453. године, постала наследница Римског и Византијског царства. Ова доктрина је значајно допринела формирању руске империјалне свести и схватању да она баштини традиције универзалног царства, заснованом на симфонији – један Бог и један цар. A. N. Klimentko, V. I. Yurtev, *The „Moscow as the Third Rome” Concept: Its Nature and Interpretations since the 19th to early 21st centuries*, *Geopolitica(s)* 9(2) (2018), 231–241.

19 F. M. Dostojevski, *Dnevnik pisca, 1873, Članci 1873–1878*, Beograd, 1981, 559.

Најактивнији панслависта свакако је био Иван Аксаков, али га то није афирмисало као водећег теоретичара јер га је пијетет према словенофилској доктрини спречио да се бави њеном ревизијом и реинтерпретацијом. Прво и вероватно јединствено систематично излагање панславистичких идеја дато је у делу „Русија и Европа” даровитог руског писца, филозофа и природњака Николаја Јаковљевича Данилевског, објављено 1869. године у часопису „Зора”. У овој својеврсној платформи покрета, Данилевски се декларише као идеолог милитантног панславизма, што је умногоме одговарало спољнополитичком курсу који је Русија трасирала током Велике источне кризе. Као креатору културно-историјских типова, Данилевском је пошло за руком да изнесе став о потпуној истрошености Европе и месијанској улози Русије. У супротстављености германског и словенског културно-историјског типа, он наглашава супериорност Русије, чија је улога окупљање свих Словена и стварање словенске федерације, односно империје, која би као савез окупила читаву Источну Европу, на челу са руским царем, чији би центар био Константинопољ. Водећи се овим концептом, панслависти су истицали да словенски свет треба подједнако избавити и од Запада и од Истока (Османско царство) и неретко су истицали да пут до Константинопоља води преко Беча. Да би се решило ово компликовано питање, ваљало је прво решити Источно питање и отпочети рат са Османским царством.²⁰

Програм панславизма одговарао је стварним интересима Руске империје на Балкану након Париског мира 1856. године, када Русија више није била ексклузивни заштитник православних хришћана јер је ова улога формално припала коалицији великих сила. Током седамдесетих година XIX века неизвесна је била судбина српског и бугарског народа, при чему је акценат политике, иако религијски мотивисан, могао да се усмери на етничку блискост са Русијом. Панславистички програм представљао је инструмент спољне политике, усмерен против Аустроугарске и Британије, изазивајући забринутост великих сила, које су га сматрале претњом за своју стабилност. Цар Александар II и министар Горчаков иницијално су заузимали пацифистички став, док су панславизам подржавали царевић Александар, генерал Фадјејев, Черњајев и амбасадор Игњатијев, који је користио панславизам као инструмент „меке моћи”

20 A. Walicki, *The Slavophile Controversy*, 505–508; Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд, 2007, 234–300; Т. Черникова, Ј. Вишњиков, *Историја Русије, II, Царска Русија (XVII–почетак XX века)*, Београд, 2019, 129–130.

и промовисао формулу „један цар, једна црква, један језик”, убедивши у њену исправност и самог цара. Иако је Санстефанским миром краткотрајно реализован панславистички идеал, међународни услови на Берлинском конгресу довели су до његовог неуспеха.²¹

Док је за време владавине Николаја I словенофилство било маргинализовано и систематски потискивано из јавног и политичког живота Руског царства, а тек у доба Александра II доживело је институционалну и идејну афирмацију, османски султани су се у истом периоду суочавали са дубоком структурном кризом, која је захтевала свеобухватне реформе. У условима слабљења централне власти, војних пораза и јачања национализма међу хришћанским народима Балкана, османска политичка елита је настојала да формулише нови модел интеграције различитих етничких и конфесионалних заједница унутар царства. Тај покушај је артикулисан кроз идејно- политички правац, познат као османизм, а који је имао за циљ стварање заједничког политичког идентитета свих поданика Османског царства („Османлија”), независно од њихове верске или етничке припадности.²²

Правну основу османизма представљале су танзиматске реформе, чија су два кључна акта, Хатишериф од Гилхане из 1839. године и Хатихумајун из 1856. године, поставила темеље модернизације државе и редефинисања односа између власти и поданика. Хатишериф од Гилхане прокламовао је принципе правне сигурности, заштите живота, части и имовине поданика, као и увођење рационалнијег пореског и војног система, чиме је означен почетак институционалне трансформације Османског царства у правцу модерне државе. Хатихумајун, донет под снажним утицајем великих сила након Кримског рата, додатно је развио ова начела експлицитном прокламацијом пуне правне равноправности муслимана и немуслимана, укључујући једнак приступ државним службама и правосуђу.²³

21 V. Bernard, *The Russian Empire and Czarism*, London, 1905, 119; B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy (1814–1914)*, Philadelphia–New York, 1964, 173–175.

22 S. Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, London, 1998, 46; F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, 34; Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011, 20–22.

23 R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856–1876)*, Princeton, 1963, 3–171; C. V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity: A History (1789–2007)*, New Haven, 2010, 76–132.

Упркос амбициозним циљевима његових идејних твораца, османизам се у пракси суочио са бројним ограничењима. Неуједначена и селективна примена реформи, снажан отпор традиционалних друштвених структура, као и континуиране интервенције европских сила у унутрашње послове царства, значајно су умањили његову интегративну функцију. Током Велике источне кризе (1875–1878) постало је јасно да османизам није успео да превазиђе растуће националне и конфесионалне поделе, те да је његов домет остао превасходно нормативан, без дубљег политичког и друштвеног утемељења, ограничен на уске истанбулске интелектуалне кругове.²⁴

Корен ограничености успеха ове идеологије треба тражити у томе што су хришћански елементи царства у њој видели инструмент очувања османске доминације, док су козервативни елементи муслиманског друштва османизам доживљавали као претњу верском поретку и привилегијама.²⁵ После пораза у ратовима (1876–1878) и губитка територија на Балкану, османизам је уступао све више места исламизму, који је наглашавао религијско јединство муслимана под вођством султана као халифе, световног и духовног вође читавог муслиманског света.²⁶ Исламизам је тако постао не само идеолошки одговор на губитак политичке моћи, већ и средство мобилизације унутрашњих снага царства против западног утицаја и „неверничког” окружења.²⁷

Између дипломатије и рата

Лето 1875. године поново је актуелизовало Источно питање. Иако је устанак у Херцеговини у почетку посматран као догађај локалног карактера и унутрашње питање Османског царства, његово ширење на Босну, као и спремност Србије и Црне Горе да се укључе у оружани сукоб против Османског царства, изазвали су забринутост великих сила.²⁸

24 R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 76–132; E. J. Zürcher, *Turkey*, 50–70.

25 F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, 12–18.

26 K. H. Karpat, *The Politicization of Islam*, 89–96.

27 Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, 22–23.

28 Министар спољних послова Аустроугарске Ђула Андраши истицао је да се у Херцеговини не догађа ништа нарочито и да је устанак унутрашње питање Османског царства, те да кнеза Милана Обреновића не треба по сваку цену гурати у рат. В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, 30; Š. Irić, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena Ustanka 1875–1876*, Sarajevo, 1981, 129–130; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција (1804–1918)*, Београд, 2008, 172. Положај грофа Андрашија у

Криза у балканским провинцијама Османског царства током наредне две године довела је до избијања Руско-турског рата, што представља окосницу трогодишње Велике источне кризе, која је још једном довела велике силе у сукоб око Балкана и озбиљно оптеретила међународне односе.²⁹

Улога Русије у овој кризи огледала се у настојању да се позиционира као заштитница и ослободитељка балканских хришћанских народа, при чему јој је развој догађаја омогућио да изађе из релативно пасивне улоге у европској политици, коју је имала током готово две деценије након Париског мира, у периоду када је доминација на европској политичкој сцени најпре припадала Паризу, а након 1870. године Берлину. Аустроугарска, искључена из централне Европе, почела се интересовати за простор Балкана. Аустријски и мађарски државници су знали да би победа идеја екстремног панславизма озбиљно угрозила опстанак Дуалистичке

оквиру Тројецарског савеза био је изузетно комплексан, условљен slabим војним потенцијалом Дуалистичке монархије и историјским тензијама са суседним државама, нарочито Русијом и Немачком. Његова политичка прошлост, укључујући и оружани отпор против суверена и залагање за мађарску независност, држала га је на дистанци од канцелара Бизмарка и Горчакова, али је истовремено омогућила да га обојица, уз све политичке разлике, почну ценити као доследног и компетентног државника. Док је руски министар спољних послова Горчаков неспретним дипломатским потезима, претераном сујетом и нереалним захтевима, заснованим на наводним обавезама, често изазивао Бизмарков бес, поткопавао руско-немачко пријатељство и будио сумњу у Берлину, Андраши је демонстрирао стратешку флексибилност, усклађујући интересе Дуалистичке монархије са немачким циљевима, без компромитовања сопствене позиције. Његово промишљено маневрисање омогућило је јачање Бизмарковог поверења и консолидацију утицаја Аустроугарске у Савезу, док је Горчаков остајао релативно изолован, суочен са критиком и неповерењем. Такав баланс принципијелности и дипломатске прагматичности учврстио је Андрашијев положај као кључног актера у механизмима трипартитне сарадње, што потврђују и закључци Берлинског конгреса о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. J. Andrassy, *Bismark, Andrassy and their successors*, Boston–New York, 1927, 19–24.

- 29 За разлику од претходне источне кризе, која се током педесетих година деветнаестог века манифестовала у виду Кримског рата, када су европске велике силе превасходно настојале да се супротставе руским покушајима да остваре доминантан утицај у Цариграду, нарочито кроз иницијативе за обнову екстремне верзије протекторатске политике према Средоземљу засноване на одредбама Ункјар-Искелесијског уговора, питање територијалног интегритета Османског царства и његових амбиција тада није било у средишту европске пажње. Насупрот томе, Велика источна криза по свом карактеру била је ближа кризи из двадесетих година деветнаестог века, покренутој националним устанцима унутар Османског царства. Ч. Попов, *Источно питање*, 50–123.

монархије, те су на Санкт Петербург гледали са подозрењем. У прилог томе, а супротно очекивањима Русије, канцелар уједињене Немачке Ото фон Бизмарк је, изговарајући се општим европским интересом, подржао настојање Аустроугарске да ограничи или у потпуности спречи руски утицај у овој области. Иако је пред царем Александром II и министром Горчаковим стајао двоструки избор, они су, суочени са жестоким отпором екстремних панслависта, предвођених грофом Игњатијевим и ослоњених на подршку царевог брата великог кнеза Михаила Николајевича, успели да одаберу пут дипломатије и Русију уведу у преговоре са Немачком и Аустроугарском ради мирног решавања балканског питања.³⁰

У периоду од 1875. до 1877. године Русија, Аустроугарска и Немачка настојале су да смире бунтовничко расположење у Османском царству, нудећи компромис и програм реформи за Босну и Херцеговину. Међутим, читав овај аранжман компликовао је став британског премијера Бенџамина Дизраелија, који је подстицао турски отпор како би искористио кризу и Тројецарски савез довео до уништења.³¹ Први у серији предлога реформи саставила је конзуларна комисија током августа 1875. године. С обзиром на то да је овај предлог доживео неуспех, Андраши је уз Бизмарково одобрење 30. децембра 1875. године обелоданио програм који предвиђа земљишне и пореске реформе и верску једнакост. Иако је Порта прихватила *Андрашијеву ноту*, устаници то нису учинили, те су током зиме наставили са својим деловањем. Маја 1876. године Горчаков, Бизмарк и Андраши су заједничким снагама формулисали *Берлински меморандум*, чиме је поново покренута иницијатива предвиђена Андрашијевом нотом и предложено је двомесечно примирје. Француска и Италија су прихватиле ове услове, али их је Британија одбацила. У међувремену, прилике у османској престоници су се погоршавале. Маја 1876. године султана Абдула Азиза је сменио Мурат V, па се Османско царство нашло у дубокој кризи. Августа 1876. године на османски престо је ступио Абдул Хамид II, који је, након кратког либералног интермеца и

30 B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy (1814–1914)*, 175–176; F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, the Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1918*, New York, 2016, 72–73.

31 G. E. Bucle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, VI, London, 1920, 1–160; E. T. Raymond, *Disraeli: Alien Patriot*, New York, 1925, 301–304; R. W. Davis, *Disraeli*, London, 1976, 197–200.

пропасти танзиматских реформи, затворио Парламент и завео апсолутистичку власт, што је пољубило веру европских сила у турске реформе.³²

Пролеће 1876. године донело је велике потресе и у осталим областима европског дела Османског царства. Устанак у Бугарској, упамћен као „бугарски хорори” због репресалија које је Османско царство вршило над тамошњим становништвом, додатно је уздрмао већ довољно компликовану међународну ситуацију и пољубио углед султана. Србија и Црна Гора интензивирале су своје политичке и војне припреме за рат са Османским царством.³³

Иако Срби нису добили званичну подршку руских државних власти, пружена им је значајна морална, материјална и организациона помоћ руских панславистичких кругова. Словенски добровољачки комитет спроводио је широку акцију прикупљања средстава широм Руског царства и организовао долазак добровољаца у Србију, са циљем пружања помоћи у борби за ослобођење словенских народа. У мају 1876. године генерал Михаил Черњајев допутовао је у Србију како би преузео врховну команду над српском војском. Улазак Србије и Црне Горе у оружани сукоб са Османским царством током јуна и јула 1876. године наишао је на снажно одобравање и ентузијазам у круговима руских националиста и панслависта. Међутим, почетно одушевљење убрзо је замењено разочарањем, условљеним чињеницом да се део руских добровољаца показао недовољно оспособљеним за сложене услове ратовања. Поред тога, и српске оружане снаге убрзо су испољиле ограничене капацитете да се успешно супротставе османским трупама. Због оваквог развоја до-

32 A. Galleanga, *Two Years of the Eastern Question*, I, London, 1877, 312–344; A. Loftus, *The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus (1862–1879)*, II, London–Paris–Melbourne, 1894, 141–164; A. de Lusignan, *The Twelve Years' Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamid II, Sultan of Turkey*, London, 1889, 1–47; M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans*, Cambridge, 1939, 12–78; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*, New York, 1968; B. Jelavich, *History of the Balkans, Eighteen and Nineteenth Centuries*, I, Cambridge, 1983, 354, 516–519; B. Поповић, *Источно питање*, Београд, 1996³, 190; С. Терзић, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, Београд–Нови Сад, 2021, 382.

33 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876, 7–19; *Записници седница Министарског саврта Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкерковић, Београд, 1952, 168–173; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1777–1923: A Study in International Relations*, New York, 1966, 184–185; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995, 83–85; Ч. Попов, *Источно питање*, 182–184; Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Нови Сад, 2013, 230.

гађаја, Русија је у октобру 1876. године била принуђена да интервенише дипломатским путем како би спречила војни слом Србије, наметнувши Османском царству закључење примирја. Истовремено, руска спољна политика све више је усмеравала пажњу на Бугаре, чија је територија у наредном периоду постала центар руске балканске политике.³⁴

Ови догађаји представљали су увод у нови оружани сукоб између Русије и Османског царства, иако су велике силе још увек настојале да кризу реше дипломатским путем. Упркос Рајхштатском споразуму (јул 1876), главни противници Русије у Источном питању остале су Аустроугарска и Британија, док је Бизмарк, у улози „поштеног арбитра“, настојао да спречи слом Хабзбурговаца. Неуспех Цариградске конференције (децембар 1876 – јануар 1877), условљен непопустљивим ставом Порте, означио је коначни крах дипломатских напора. Ради обезбеђивања аустроугарске неутралности, Русија је 15. јануара 1877. године закључила тајну Будимпештанску конвенцију, којом је Аустроугарској признато право окупације Босне и Херцеговине. Након тога, Русија је 24. априла 1877. године објавила рат Османском царству.³⁵

Ратне операције одвијале су се на Балканском и Кавкаском фронту, док је Британија, забринута због питања контроле Константинопоља и мореуза, помно пратила сваки руски корак. Русија је, имајући у виду међународну ситуацију, очекивала брзу победу на Балкану и када су руске трупе 30. јула 1877. године прешле Дунав, британска флота премештена је у залив Бешику, што је тензију између Санкт Петербурга и Лондона одржавало све до Берлинског конгреса. Априла исте године потписан је споразум са Румунијом који је омогућио пролаз руске војске преко њене територије. Политичко вођство Русије било је подељено: цар је потпао под утицај националиста и милитантних панслависта, нарочито Игњатијева, док је Горчаков постепено бивао искључиван из државних послова. Руска војска, поставивши мостобран код Свиштова, напредовала је ка Плевни, која је под командом Осман-паше постала симбол отпора. Током прва

34 К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1923, 71; П. Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца, Успомене из српско-турског рата 1876. године*, Београд, 1938, 3–156; *Записници седница*, 174; С. Рајић, Д. Леовац, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века. Српска држава у 19. веку*, Београд, 2018, 165; С. Рајић, „Руски крсташи” у Србији 1876. године – једина нада за спас, *Руски добровољци у Србији 1876. Тематски зборник радова*, ур. А. Тимофејев, Београд, 2022, 15–17.

35 B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy*, 179–180; D. MacKenze, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca–New York, 1967, 154–193.

три напада руске снаге су претрпеле неуспех, а опсада је трајала пет месеци, све док град није пао у децембру 1877. године због исцрпљености османских снага. Падом Плевне и отварањем пута ка јужном Балкану, руске трупе заузеле су Једрене 20. јануара 1878. године и, баш као 1829. године, поново су стајале пред капијама Константинопоља, што је изазвало међународну забринутост и изнова активирало дипломатију.³⁶

Султан Абдул Хамид II, суочен са руском војском пред својом престоницом, све наде полагао је у Велику Британију, као једину силу способну да обузда амбиције Русије и заштити угрожену територијалну целовитост Османског царства. Санстефански мировни уговор из марта 1878. године представљао је врхунац руске балканске политике и практичну примену идеје панславизма, њиме је Русија настојала да се позиционира као заштитница словенских народа и носилац месијанске мисије. Главни политички архитекта овог концепта био је гроф Николај Игњатијев, који је овим миром предвидео стварање велике Бугарске – руског стратешког упоришта, ту је било и територијално проширење Србије, Црне Горе и Румуније, као и обезбеђивање контроле над Цариградом и кључним мореузима, чиме би Русија постала господарица Цариграда и „топлих мора”, те би реализовала своју месијанску улогу у духу теорије „Москва – Трећи Рим”. Овакви планови изазвали су жесток отпор водећих европских сила. Велика Британија, предвођена Бенџамином Дизраелијем, настојала је да спречи превагу Русије и заштити своје глобалне интересе, док је Аустроугарска, под вођством Ђуле Андрашија, настојала да ограничи јачање словенских држава на Балкану. У циљу налажења компромисног решења, Берлински конгрес (јун–јул 1878. године), којим је председавао немачки канцелар Ото фон Бизмарк, ревидирао је Санстефански мир: Бугарска је територијално умањена и подељена,

36 Упоредо са Руско-турским, свој други рат против Османског царства водиле су и Србија и Црна Гора. Детаљније у: Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 401–421; А. Forbes, J. A. Macgahan, *The War Correspondence of the „Daily News” 1877*, London, 1878, 1–326, 406–489, 589–643; F. V. Greene, *Report of the Russian Army and Its Campaigns in Turkey in 1877–1878*, New York, 1879, 139–375; A. Verstchagin, *At Home and in War 1853–1881, Reminiscences and Anecdotes*, New York, 1888, 169–408; А. Forbes, *Czar and Sultan, The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877–78*, New York, 1894, 5–370; С. Epauhin, *Operations of General Gurko’s Advanced Guard in 1877*, London, 1900, 1–310; J. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford, 1917, 295–296; I. Drury, *The Russo-Turkish War 1877*, London, 1994, 4–15.

Аустроугарска је окупирала Босну и Херцеговину, а руске амбиције су у великој мери ограничене. Тим актом је Игњатијевљева визија панславизма и руске месијанске улоге, усмерена на успостављање хегемоније на Балкану и остварење геополитичког сна о Цариграду и „топлим морима”, претрпела велики неуспех, а Русија је приморана да своје политичке и идеолошке амбиције ка реализацији доктрине „Москва – Трећи Рим” подреди широј потреби очувања европске равнотеже снага.³⁷

Берлински конгрес, као завршни чин Велике источне кризе, формално је заокружио њене политичке последице. Иако је Русија била принуђена да се одрекне панславизма као непосредног спољнополитичког циља, та идеја је наставила да живи до слома царства, док је Османско царство, упркос територијалним губицима, задржало исламизам као важан идеолошки ослонац, при чему је титула халифе две године надживела титулу султана. Као стварни добитници Конгреса издвојиле су се мале балканске државе и Аустроугарска, чији је продор на Балкан касније потврђен анексијом Босне и Херцеговине.

37 Е. Woodward, *The Congress of Berlin 1878*, London, 1920, 1–45; J. Steinberg, *Bismark: A Life*, Oxford University Press, 2011, 373–374; M. Demirtaş, *Ignatiev, Panslavism and Road to the Treaty of San Stefano*, *Avrasya Dünyası/Euroasian World* 8 (2021), 45–51.

THE CLASH OF EMPIRES: THE POLITICAL AND MILITARY DIMENSIONS OF RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN AND RUSSIAN EMPIRES DURING THE GREAT EASTERN CRISIS (1875–1878)

Summary:

This paper examines the political and military dimensions of relations between the Ottoman Empire and the Russian Empire during the Great Eastern Crisis (1875–1878), a period that profoundly reshaped the Balkan region in the final quarter of the nineteenth century. The crisis began with uprisings in Herzegovina and Bosnia and escalated through the Serbian–Ottoman Wars and the Russo–Turkish War, culminating in the Treaty of San Stefano and the decisions of the Congress of Berlin. These events marked a decisive turning point in the decline of Ottoman authority in the Balkans and the reconfiguration of regional power relations.

The study focuses on the interaction between imperial interests, ideology, and geopolitics in shaping Russian and Ottoman policies during the crisis. Russia sought to expand its influence in Southeastern Europe by combining diplomatic initiatives with military intervention, while simultaneously relying on the ideological framework of Pan-Slavism, which served as a powerful instrument for mobilizing support among Slavic populations in the Balkans. Through this ideological construct, Russia positioned itself as the protector of Orthodox and Slavic peoples, thereby legitimizing its involvement in regional conflicts.

In contrast, the Ottoman Empire, weakened by internal political instability, economic difficulties, and administrative challenges, aimed to preserve its territorial integrity and maintain international support. Its responses to the uprisings and wars reflected both the limitations of imperial power and attempts to adapt to mounting external pressures from the Great Powers.

Drawing on a comparative analysis of primary sources and relevant domestic and foreign scholarship, this paper highlights the complexity of Ottoman–Russian relations during the Great Eastern Crisis. It demonstrates how military confrontation, diplomatic negotiations, and ideological strategies were deeply intertwined, shaping not only the outcomes of individual conflicts but also broader geopolitical transformations. The research contributes to a deeper understanding of imperial rivalry in the late nineteenth century and the role of great-power politics in the transformation and gradual decline of the Ottoman Empire.